DANUTA PYTEL-PANDEY

Uniwersytet Wrocławski

danuta_pandey@op.pl

Akty agresji językowej na przykładach z języków polskiego i rosyjskiego

Życie społeczne naszych czasów charakteryzuje się niespotykanym dotychczas tempem. Pośpiech, dążenie do szybkiego awansu społecznego, zawodowego i materialnego oraz duża konkurencja na drodze do sukcesu generują cały wachlarz zachowań niepożądanych w świetle obowiązujących dotychczas norm obyczajowych, kulturowych i językowych. Dodatkowo nasila je porażka i brak oczekiwanego tempa postępu, stając się tym samym źródłem frustracji, nerwicy czy depresji przedstawicieli różnych grup społecznych. Jednym z syndromów współczesności jest też nasilająca się agresja językowa. Ma ona miejsce w życiu publicznym, w mass mediach i polityce, a także na płaszczyźnie zawodowej, społecznej i towarzyskiej. Rosnący poziom agresywnych zachowań w społeczeństwie musi skutkować odpowiednią skalą reakcji na nie oraz wzrastającym zainteresowaniem badawczym przedstawicieli różnych dziedzin nauki — od psychologii, psychiatrii, poprzez socjologię, pedagogikę, aż po językoznawstwo. Dzieje się tak ze względu na społeczne i kulturowe skutki przejawów agresji w kontaktach międzyludzkich.

Nazwane powyżej zjawisko stało się przedmiotem badań tego artykułu. Przede wszystkim interesują mnie mechanizmy powstawania agresji językowej, przebieg wypowiedzi o charakterze agresywnym i komunikacyjne reakcje odbiorców na jej przejawy. Niektóre z nich przedstawię na przykładach zaczerpniętych z języków polskiego i rosyjskiego.

W obu językach wyraz AGRESJA jest używany w kilku takich samych znaczeniach: 1. jako brutalne, napastliwe zachowanie się wobec kogoś lub czegoś; i też jako silne negatywne emocje wywołujące takie zachowanie; 2. jako zbrojna napaść jednego państwa na drugie; 3. jako zaczepne, napastliwe zachowanie się

zwierząt, zwłaszcza w okresie godowym, zmuszające przeciwnika do ucieczki lub podjęcia walki¹.

Agresję, zachowania agresywne można zatem rozpatrywać jako stan, proces lub cechę w zależności od dziedziny, z perspektywy której prowadzone są badania. *Słownik psychologiczny* określa agresję jako: „wszelkie działanie (fizyczne lub słowne), którego celem jest wyrządzenie krzywdy fizycznej lub psychicznej — rzeczywistej bądź symbolicznej — jakieś osobie lub czemuś, co ją zastępuje”². Z pozycji badań lingwistycznych najistotniejsze jest zdefiniowanie agresji werbalnej. H. Pietrzak określa ją jako reakcję słowną, której zadaniem jest zniszczenie lub zranienie *ego*³.

Prowadząc badania nad agresją językową, należy odpowiedzieć na pytanie, dlaczego do niej tak często dochodzi. Przyczyn wrogiej/nieprzyjaznej postawy wobec otaczających nas ludzi doszukiwać się można w wielu czynnikach o podłożu medycznym, psychologicznym, społecznym, w brakach/zaniedbaniach w procesie wychowania, niedostatecznej kompetencji językowej i kulturowej. Najczęściej pojawianie się aktów agresji łączy się z poczuciem zagrożenia, frustracją, brakiem racjonalnych argumentów mogących przekonać adresata o słuszności postępowania/roszczeń/wymagań/postaw nadawcy lub nieumiejętnością ich wyartykułowania osobie adresata, a więc pewną bezsilnością, bezradnością. Owa bezradność agresora jest często związana z nieposiadaniem wyuczonych sposobów radzenia sobie w sytuacjach kryzysowych/konfliktowych, nieznaną strategią komunikacyjnych pozwalających tłumić, niwelować, minimalizować czy wreszcie rozładowywać negatywne emocje w sposób mieszczący się w kanonach grzeczności. Agresja werbalna to nie tylko tarcza obronna, może być ona także mieczem — narzędziem służącym do osiągnięcia dominacji nad otoczeniem.

Możemy zatem wyodrębnić trzy podstawowe przyczyny powstawania agresji werbalnej:

- broń służąca agresorowi do obrony przed wpływem otoczenia,
- narzędzie do podporządkowania sobie otoczenia,
- bezmyślna/ niemająca racjonalnego uzasadnienia, będąca skutkiem braku edukacji i znajomości, obowiązujących w danym społeczeństwie norm dobrego zachowania.

Trudno nie zgodzić się z zajmującą się agresją w życiu publicznym I. Kamińską-Szmaj, która twierdzi, że:

¹ Zob. I. Kamińska-Szmaj, *Agresja językowa w życiu publicznym. Leksykon inwektyw politycznych 1918–2000*, Wrocław 2007, s. 52. Por. z językiem rosyjskim, np.: <https://ru.wikipedia.org/wiki/Агрессия>; *Большой Толковый Словарь Русского Языка*, гл. ред. С.А. Кузнецов, Санкт-Петербург 2008.

² *Słownik psychologiczny*, red. W. Szewczuk, Warszawa 1985.

³ H. Pietrzak, *Agresja, konflikt, społeczeństwo*, Tycyn 2000, s. 33; podaję za: M. Peisert, *Formy i funkcje agresji werbalnej. Próba typologii*, Wrocław 2004, s. 24.

gwałtowne, brutalne reakcje są wyuczone, często swe źródło mają w naśladowaniu przemocy w rodzinie, bliskim otoczeniu. Upowszechnianie się form fizycznych i werbalnych zachowań agresywnych należy upatrywać również (a może przede wszystkim) w ekspansji przemocy w mediach masowych, w których niejednokrotnie fascynacja agresją służy podsycaniu zainteresowania widzów czy też czytelników⁴.

Moim zdaniem oprócz mediów na agresywne zachowania mają olbrzymi wpływ także gry komputerowe, wirtualny świat, który oparty jest na przemocy, będącej wzorcem jedyne go skutecznego sposobu działania. Ten nierzeczywisty świat wielu osobom zastępuje relacje ze światem rzeczywistym — stając się tym samym wzorcem postaw przenoszonych do świata realnego. Grupą najbardziej podatną na przejmowanie negatywnych zachowań są dzieci, młodzież, jednostki o niedojrzałej psychice.

W przypadku agresji językowej bronią, po którą sięga agresor — nadawca wypowiedzi agresywnej, napaści słownej — jest język. Ze względu na sposób wyrażenia można wyodrębnić dwa podstawowe typy agresji słownej: „1) bezpośrednia — mówiąc potocznie: »prosto w oczy«, wyrażająca wprost negatywną wobec odbiorcy treść, która może być realizowana z użyciem słownictwa znieważającego albo z użyciem słownictwa neutralnego; 2) pośrednia, niejawna wobec odbiorcy — »poza oczy«, ale rozpowszechniana w jego otoczeniu przybierająca postać, np.: plotki, obmowy lub innych znieważających odbiorcę wypowiedzi”⁵.

Wariantem agresji zarówno bezpośredniej, jak i pośredniej może być agresja nazywana przez M. Peisert implikowaną, a więc taka, której odbiorca nie odczyta z treści bezpośredniego komunikatu, ale wynikająca z analizy kontekstu i sytuacji towarzyszących aktowi komunikacji językowej⁶. Ten rodzaj agresji jest bardzo wyrafinowany i wymaga od agresora odpowiednich kompetencji językowych i intelektualnych. Agresja implikowana dla niekompetentnego adresata może być niedostrzegalna i tym samym nie wywoła u niego poczucia zniewagi/obrazy. Nadawca nie osiągnie wówczas zamierzonego celu — nie zrani ego odbiorcy.

Środki językowe realizujące akty agresji językowej łączone są często z pozajęzykowymi dla osiągnięcia pełniejszego efektu i skuteczniejszego rozładowania negatywnych emocji agresora. Mają one wyrażać: lekceważenie, pogardę, dominację, gniew, groźbę, obojętność, np.: podniesienie zaciśniętej pięści, postukanie się pięścią w podbródek, postukanie się palcem wskazującym w czoło i chyba najczęściej w ostatnich latach używane — podniesienie środkowego palca w zaciśniętej pięści.

Siła oddziaływania i tym samym niszczenia twarzy ofiary aktów agresji werbalnej uzależniona jest od kilku czynników:

⁴ I. Kamińska-Szmaj, *op.cit.*, s. 52.

⁵ Zob. M. Peisert, *op. cit.*, s. 31.

⁶ *Ibidem*.

- siły ekspresji użytych środków językowych i pozajęzykowych;
- wartości tabu, które zostaje podeptane przez nadawcę;
- systemu wartości kulturowych, społecznych, moralnych, które obowiązują w danym społeczeństwie, a które wyznaje ofiara agresji;
- kompetencji językowej, kulturowej i intelektualnej adresata;
- indywidualnej wrażliwości adresata na przejawy agresji werbalnej;
- poziomu własnej samooceny odbiorcy i pozycji społecznej nadawcy;
- relacji, jaka łączy agresora i jego ofiarę;
- okoliczności, w jakich dochodzi do aktu agresji językowej (obecność świadków zawsze potęguje niszczycielską siłę aktów agresji).

Agresję werbalną będą realizować następujące akty mowy: obraza (обида), obelga/zniewaga (оскорбление), bluźnierstwo (кошунство), drwina (издевательство), kpina (насмешка), potwarz/oszczerstwo (клевета), plotka (сплетня), przekleństwa (проклятия), groźba (угроза). Bardzo często agresor łączy z sobą kilka rodzajów aktów agresji dla podniesienia siły ekspresji wypowiedzi.

Akt obrazy ma miejsce, jeżeli:

„X swoim zachowaniem (językowym lub innym) spowodował w Y-u przykry stan psychiczny, wywołany faktem zlekceważenia go ze strony X-a”⁷.

W następujących przykładach odbiorcy z różnych powodów (grubiaństwo, wypowiedzi wywołujące u adresatów poczucie poniżenia w oczach otoczenia) czują się obrażeni przez swoich rozmówców, np.:

— *Ty zacząłeś. Wypowiadałeś się poniżej wszelkiego poziomu. Dotknąłeś mnie głęboko kilka razy. Wręcz mnie obraziłeś swoim grubo szytym grubiaństwem.*

(P. Krawczyk, *Plamka Światła*)⁸

— *He полагается перед девочками порозить парня, говоря, что у него нет денег. Это обида. — Я знаю твою Светку, — вдруг говорит Мушка. — Мы когда-то вместе в 136-й школе учились. Даже дружили.*

(Э. Лимонов, *Подросток Савенко*)⁹

— *Я расплакалась. — Кто тебя обидел?*

— *Вы обидели. — Я?!*

— *Вы сегодня пятый, кто спрашивает: зачем я здесь?*

(С. Алексиевич, *Цинковые мальчики*)

⁷ Zob. R. Grzegorzczkova, *Obelga jako akt mowy*, [w:] eadem, *Świat widziany poprzez słowa. Szkice z semantyki leksykalnej*, Warszawa 2012, s. 153.

⁸ Wszystkie przykłady dotyczące języka polskiego zostały zaczerpnięte z NKJP za pomocą wyszukiwarki PELCRA (www.nkjp.uni.lodz.pl).

⁹ Wszystkie przykłady dotyczące języka rosyjskiego zostały zaczerpnięte z НКРЯ (www.ruscorpora.ru).

Obelgę można opisać następująco:

Sprawca obelgi — nadawca X — wypowiada do adresata Y sąd negatywny o nim, który jest spowodowany jego poglądami, zachowaniem itp., najczęściej przy użyciu ekspresywnie negatywnie oceniających słów, w celu wywołania u niego poczucia poniżenia i lekceważenia, np.:

— *Patrzy na mnie z nienawiścią i usta jej drżą.*

— *Ty idioto — krztusi się słowami z wściekłości — ty idioto! Jak mogłeś zrobić z siebie takiego blazna?*

(S. Dygat, *Jezioro Bodeńskie*)

— *Город, посёлок вымирает, жизнь останавливается. А вина твоя, это ты, дурак, испугался. Как же потом в глаза людям смотреть?*

(A. Гладилин, *Прогноз на завтра*)

— *Стал мрачнеть. Сунул очки в боковой карман. Взглянул на филолога поbledневшими глазами и тихим шёпотом молвил: — Ты зачем это, сволочь, донос написал? — Вы перепутали, — сказал Краснопёров, — я наоборот...*

(C. Довлатов, *Иная жизнь*)

Negatywny sąd odnoszący się do osoby odbiorcy może być bardzo uproszczony, sprowadzony do wyzwiska czy wyrażen typu: *Ty durniu! Ty draniu! Baranie! Ty idioto! Ty złodzieju! Ты дурак! Ты сволочь! Негодяй!* Odnosi się on do jakiejś negatywnej cechy odbiorcy, przede wszystkim jego głupoty, niezdarności, podłości, niegodziwości.

Zniewaga jest bliska semantycznie obeldze, R. Grzegorzyczkowa uważa, że „w zniewadze jest nieco wyraźniej zaakcentowany element sądu negatywnego i zawartego w nim lekceważenia, poniżenia”¹⁰. Podzielam jej zdanie, ponieważ w moim odczuciu zniewaga silniej narusza cześć i honor odbiorcy niż obelga.

Poczucie zniewagi powstałe w świadomości adresata opisują następujące przykłady:

— *Bo honor mój został tak zhańbiony, honor mój zhańbiony przez Krowę. Czy może być coś gorszego?! Czy nie jest to zniewaga daleko bardziej znieważająca, czy nie jest to utrata honoru podniesiona do potęgi! Obrażony przez Krowę! I jak teraz ja, mężczyzna mam uratować swój honor, jak powinienem się zachować, no jak? Jak mam się wygrzebać z takiego upadku? [...] Nie mogę przecież stać, milczeć i wpatrywać się w swoje buty.*

(D. Bieńkowski, *Biało-czerwony*)

¹⁰ R. Grzegorzyczkowa, *op. cit.*, s. 155.

— *Шутки в сторону, — сказал я.*

— *Вы, сударь, погубили мою мать, жену и дочь. Кроме того, смертельно оскорбили мою жену, публично назвав её блудницей.*

(А. Лазарчук, М. Успенский, *Посмотри в глаза чудовищ*)

Niebezpiecznym przejawem agresji językowej wobec odbiorcy jest akt groźby. Ma on inny charakter od przedstawionych wcześniej, ponieważ w przeciwieństwie do nich może zagrażać bezpośrednio bezpieczeństwu i życiu adresata. Aktowi groźby można przypisać następującą eksplikację:

X zapowiada/ obiecuje/grozi Y-wi, że jeśli nie wykona/wykona on czynności Z, to X uczyni mu coś złego, niebezpiecznego, nieprzyjemnego itp.

Groźba przybiera formę obietnicy, której realizacja uzależniona jest od dalszego postępowania odbiorcy. Akty groźby zawsze są dla odbiorcy niekorzystne i mają być narzędziem do spełnienia potrzeb/oczekiwań nadawcy. Akt groźby nie może naturalnie odnosić się do zdarzenia przeszłego, celem tego aktu jest bowiem przeciwdziałanie zdarzeniom potencjalnym¹¹.

Bardzo często agresor, sięgając po groźbę, łączy ją z obelgą, przekleństwem i zniewagą, co ma wzmocnić siłę jego wypowiedzi i zmusić jednocześnie odbiorcę do postępowania według oczekiwania nadawcy, np.:

Wcześniej zadreżczał ją swoją miłością. Pisał listy, dzwonił, przysyłał kwiaty i upominki. Pani Anna, mając dosyć amanta, zażądała, by zostawił ją w spokoju. Wtedy obudziła się w nim agresja.

— *Zabiję cię, jeśli go nie porzucisz — groził [...]. Kupił broń gazową na ostrą amunicję. Wieczorem, 3 listopada 2000 roku obserwował dom przez lornetkę. Kiedy mąż pani Anny wyszedł, strzelił. (st)*

(„Express Ilustrowany”, 19.01.02, *Miłość bez wzajemności*)

Задачу ему Мамедов поставил самую что ни на есть простенькую. — Это, — он показал на Коломина, — твоё святое. Если его убьют, я убью тебя. Понял, да?

(С. Данилюк, *Бизнес-класс*)

Na przejawy agresji językowej jej ofiara może w ogóle nie zareagować. Klasycznym przykładem braku reakcji jest ignorowanie zachowań chuliganów do momentu, kiedy są to tylko przejawy agresji językowej, której celem jest sprowokowanie adresata do podjęcia jakiegoś działania mogącego stać się pretekstem do dalszej agresji lub jej nasilenia albo zamiany agresji słownej na przemoc fizyczną.

¹¹ Zob. M. Grochowski, *O pojęciu groźby*, „Polonica” XIV, s. 35.

Przykładem może być następująca sytuacja:

Miejsce: Park miejski w Zgorzelcu

Otóż szliśmy sobie z kolegą. Dwaj długowłosi, on miał jakąś skórzaną kurtkę i jeansy, ja bundeswehrkę, bojówki, glany. Przechodziliśmy w miejscu, gdzie alejka rozszczepia się na dwie boczne. Po środku jest ławka. Na niej siedzi dwóch gostków, jeden od drugiego bardziej napakowany a obok stoi dziewczyna i zaczyna standardową gadkę w stylu: „Uuuu! Metalowcy! Ogoł głowę brudasio! Bród! Smród! YETI! Co się gapisz pomyśleńcu! Spier*alaj! No podejdz kozaku!” i takie tam inne inteligentne odzywki. Zastanawialiśmy się z kumplem, czy nie podejźmy i grzecznie konwersując nie wytłumaczymy jej jej błędu, ale doszliśmy do wniosku, że ci dwaj kolesie, raczej nie byli dobrymi partnerami do rozmowy. A, że szliśmy do znajomych jakoś oberwać nie chcieliśmy.

(www.forumowisko.pl „Dresiarze” 19.05.2005)

Odbiorca aktu agresji językowej może próbować zbagatelizować wypowiedź agresora, kierując się strachem przed zagrożeniem fizycznym z jego strony, jak w cytowanym przykładzie. Może zaniechać reakcji, obawiając się o losy kontaktów z nim w przyszłości, jeśli jest od niego w jakiś sposób zawodowo, emocjonalnie lub finansowo uzależniony albo jeśli jest przekonany o znikomej szkodliwości agresji.

Jeśli ofiara zdecyduje się na podjęcie reakcji, to mogą one być:

- werbalne,
- niewerbalne.
- niewerbalne połączone z werbalnymi.

Możliwą reakcją jest podjęcie agresji w celu przerwania kontaktu z nadawcą, próba tak silnego zranienia nadawcy, aby sam zrezygnował z dalszej komunikacji. Mogą to być przykładowo bardzo wulgarne przekleństwa, posłużenie się w argumentacji szczególnie przykrymi, bolesnymi faktami z jego życia itp.

Odbiorca może też podjąć próbę rozmowy, wyjaśnienia przyczyn zaistniałej sytuacji i naprawienia relacji na linii nadawca–odbiorca. Takie postępowanie jest przejawem próby realizowania przez niego Zasady Kooperacji H.P. Grice’a mówiącej: „uczyni swój udział konwersacyjny w przewidzianym dla niego momencie takim, jakiego wymaga zaakceptowany cel lub kierunek rozmowy, w którą jesteś zaangażowany”¹². Rozszerzona następnie o **cztery maksymy: ilości, jakości, odniesienia i sposobu** determinuje ona w nadrzędny sposób wszelkie dalsze postępowanie rozmówców. Maksymy H.P. Grice’a zostały skrócone przez Robin Lakoff do dwóch reguł: **wyrażaj się jasno i wyrażaj się grzecznie**. Próba podjęcia grzecznej komunikacji i jasne nakreślenie swojego poglądu może spowodować rozwiązanie powstałego problemu i naprawę stosunków między inter-

¹² H.P. Grice, *Logika a konwersacja*, przeł. J. Wajszczak, „Przegląd Humanistyczny” XXI, 1977, nr 6, Warszawa 1977, s. 88.

lokutorami, warunkiem sukcesu jest jednak chęć obu rozmówców, aby uzdrowić układ, który ich łączy, np.:

— *Obraziłeś mnie, ale spróbujmy porozmawiać spokojnie i wyjaśnić, co jest nie tak.*

(zasłyszane)

— *Ну всё, негодник! Я прощаю тебя! ... Твой проступок невелик. Я вижу, ты раскаялся. Иди и подумай!*

(М. Гиголашвили, *Чертово колесо*)

Poczucie odbiorcy bycia zlekceważonym, pogardzonym, poniżonym przez nadawcę jest głównym elementem aktów obrazy, ublizania, groźby i innych przejawów agresji werbalnej. Zachowanie takie wiąże się z psychicznymi postawami człowieka, takimi jak: pycha i pogarda. Istota ich polega na ocenianiu siebie w stosunku do innych ludzi. Pogarda i lekceważenie związane są z przeświadczeniem nadawcy o swojej wyższej wartości (np. społecznej, majątkowej, intelektualnej) w porównaniu z osobą odbiorcy. Metodą przeciwdziałania agresji językowej, a jeśli już się ona pojawi unikania dalszej jej eskalacji, jest kształtowanie postaw komunikacyjnych polegających na hamowaniu zachowań pozwalających na ujście niekontrolowanych, silnych negatywnych emocji.

Acts of linguistic aggression: Examples from Polish and Russian languages

Summary

The article shows the causes of acts of aggression in language based on the examples from Polish and Russian languages. It also demonstrates how the receiver reacts to the signs of language aggression.

Keywords: communication, language aggression, speech acts, insult, threat.

Акты языковой агрессии, показанные в примерах из польского и русского языков

Резюме

В настоящей работе рассматриваются причины возникновения актов языковой агрессии, показанной в примерах, происходящих из польского и русского языков, и возможные способы реагирования на её проявления.

Ключевые слова: коммуникация, языковая агрессия, акты речи, оскорбление, угроза.